

РУКОПИСИ В УГОРЩИНІ ЯК ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Кожна етнічна група має право на власну мову, точніше, на право відповісти на питання: вживаний нею ідіом є діалектом чи окремою мовою. Тож будь-яке розрізнення мови та діалекту, зроблене істориком мови стосовно стародавніх часів, може бути лише гіпотетичним.

Староукраїнські пам'ятки, які зберігаються в Угорщині, містять чимало фонетичних і морфологічних особливостей, властивих сучасним українським говорам карпатської та галицько-буковинської групи. Однак ми повинні прийняти думку й тих дослідників, які оцінюють наведені факти як ранні русинізи.

Ключові слова: мова й діалект, історія української мови, писемні пам'ятки.

Історик мови працює над розкриттям та описом процесу мовних змін, їхніх причин і наслідків. Між тим, він може вказувати на такі, більшою або меншою мірою доведені, факти, на підставі котрих вимальовуються паралельні територіальні системи. Але він не повинен брати на себе завдання відповісти на питання *Як розглядати ці мовні варіанти? Вони є діалектами (наріччями) однієї й тієї ж мови або різними мовами?* Якщо вчений все-таки відповідає так або інакше й користується якоюсь термінологією, це означає тільки одне з можливих групувань зібраних ним фактів, яке на конкретному етапі необхідно для подальших досліджень.

Ось чому мовознавці, а це є загальновідомим фактом, не цікавляться розрізненням мови та діалекту — за винятком соціолінгвістів, котрі, правду кажучи, тільки тлумачать міркування інших, цебто опитаних ними, людей. Ця байдужість підтверджується не лише вже легендарним висловом Макса Вейнрейха («мова — це діалект, у якого є армія і флот»),¹ але і подіями останніх десятиліть у мовознавстві.

¹ Афоризм, публікований М. Вейнрейхом (Weinreich 1945: 13) мовою їдиш (через транслітерацію): [A shprakh iz a diyalekt mit an armey un a flot](#); англійською мовою: A language is a dialect with an army and a navy.

У 1850-му році у Відні після багатолітніх дискусій найвидатніші сербські та хорватські філологи того часу домовилися про діалектну основу нової літературної мови – сербохорватської. Обидві сторони зберегли для себе дещо з особливостей їхньої різної культурної спадщини: серби як православні й далі писали кирилицею, а римокатолицькі хорвати – латинськими літерами. У вимові теж залишились деякі розбіжності. На місці звука *ě*, наприклад, у сербському варіанті звучав *e*, у хорватським – *ije* (пор. *време* – *vrijeme*)². Але протягом другої половини XIX-го та майже цілого XX-го століття існування сербохорватської мови для мовознавців вважалося безперечним фактом (хорвати, правда, не завжди були задоволені тією спільністю). І тільки після декларування про незалежність Хорватії в 1991-му році і мова хорватів стала остаточно «незалежною»; і з цього часу лінгвісти повинні користуватися двома термінами: *сербська мова* та *хорватська мова*. Учений не може ігнорувати права жодної спільноти на свою власну мову, на те, щоб уживаний нею ідіом уважався окремою мовою. Існування власної мови стало обов'язковим компонентом національної свідомості багатьох, правда, далеко не всіх, етнічних груп. За таких умов мовознавцю не треба займатися означенням окремих мов, відрізненням їх від діалектів, оскільки все це він одержує готовим від самих етнічних груп.

Але дуже легко впевнитися в тому, що таке «райське» становище буває тільки з часів народження національної свідомості, тобто від епохи просвітительства, або, може бути, і дещо раніше, від доби розповсюдження протестантських ідей. Свідоме прагнення створення своєї мови в народі яскраво помітно з середини XVI-го століття. Нашою метою не є означення початку цього періоду, тут досить указати на те, що йдеться й тепер про незакінчений процес, як про це свідчить декларація русинів про свою власну мову 1991-го року [10, с. 16].

А щодо термінології попередніх епох? Чи можна взагалі скласти якусь когерентну систему, наприклад, з назв та періодів існування давніх мов? На нашу думку, можна, але така термінологія функціонує лише на рівні індивідуального

² Про утворення сербохорватської мови див.: Симић-Остојић 1989: 95–106.

вживання. Щоправда, вона згодом може прийматися цілим колом учених, але не повинна стати «офіційною», канонізованою, тому що між окремими розрізненнями мов та діалектів немає диференції з погляду їхньої цінності.

З усього вищезгаданого випливає, що глотогенез сучасних слов'янських мов може розглядатися по-різному і навіть найпротилежніші теорії напевно містять у собі принаймні один відсоток істини. Лінгвісти приймають реальність слов'янської прабатьківщини, отже, вони й не заперечують існування праслов'янської мови як сукупності діалектів. Але вже час розпаду цієї мови визначається неоднаково, припущення пов'язуються з датами від середини I-го тисячоліття аж до XII-го століття, до кінця завершення останньої, спільної для всіх мов, фонетичної зміни, занепаду зредукованих голосних. Питання формування східнослов'янських мов також мають найрізноманітніші пояснення. Чи існувала загалом давньоруська мова? (Якщо кінець праслов'янської мови датується XII-им століттям, відповідь не буде важкою). Ми маємо право й у цьому питанні висловити тільки власну думку.

Київська Русь, спільна держава східних слов'ян (а подібної спільної держави ні у західних, ні у південних слов'ян не було), уже лише своїм існуванням могла забезпечити зовнішні умови для формування також спільної, тобто давньоруської мови. (Теорія проф. Андрія Залізняка про народження давньоруської мови шляхом конвергенції двох попередніх діалектів дивовижно підтримує наше міркування; пор. [2]. А тоді й розпад цієї спільної мови повинен пояснюватися припиненням територіальної єдності, виникненням нових державних кордонів між регіонами східнослов'янських земель.

У назві нашої статті йдеться про рукописи як джерела вивчення історії української мови. Найдавніші такі пам'ятки, які зберігаються в Угорщині, виникли в XVI-му столітті. Найстарішим серед них кодексом є Дюлайські євангельські уривки, водяні знаки яких пов'язані з періодом 1490–1512-го років. Ця пам'ятка мови має, на жаль, тільки 77 аркушів [9 с. 177–178]. Українські рукописи угорських бібліотек, за винятком одного Скотарського учительного євангелія 1588-го року, написані церковнослов'янською мовою.

Однак, навіть церковнослов'янські пам'ятки містять не тільки загальні східнослов'янські мовні риси, але й низку

фонетичних та граматичних особливостей, які ми можемо вважати явними українізмами. Такі приклади (більш повний перелік див. [4]) вибрані з тексту наступних 11 пам'яток XVI-го століття:

1. Сегедська мінея (СМ), Бібліотека Сегедського університету, сигнатура Ms 1;

2. Сегедські листки (СЛ), Бібліотека Сегедського університету; СЛ зберігаються разом із СМ;

3. Лейтанська мінея (ЛМ), її теперішнє місце невідоме;

4. Шарошпатакське євангеліє (ШЄ), Бібліотека Греко-католицької Духовної академії св. Атанаса (м. Ніредьгаза, далі – БГКДА), сигнатура Ms 20.012;

5. Маріяповчанське євангеліє (МЄ), БГКДА, сигнатура Ms 20.006; МЄ не має пагінації;

6. Надьлейтанський апостол (НА), БГКДА, сигнатура Ms 20.007; НА не має пагінації;

7. Шарошпатакський апостол (ША), БГКДА, сигнатура Ms 20.005;

8. Пиріченський кодекс (ПК), БГКДА, сигнатура Ms 20.008;

9. Дюлайські євангельські уривки (ДЄУ), БГКДА, сигнатура Ms 20.017;

10. Маріяповчанський кодекс (МК), Бібліотека Дебреценського університету, сигнатура Ms 106/15;

11. Дебреценський кодекс (ДК), Бібліотека Дебреценського університету, сигнатура Ms 106/16.

У тексті цих пам'яток читаються такі фонетичні особливості староукраїнської мови:

- уживання різних літер для передавання етимологічних звуків *о* та *е* в новому закритому складі: *пѡдслѣиѹнѣа* СМ 278б, *во дѡмѣ* ЛМ 111б, *потѡмѣ* ДЄУ 63а тощо; *здравымѣ* місц. од. с. р. НА; *по вѣрнимѣ словесѣ* ША 239б; *корѣнь* СМ 94б, *ѡ рѣмѣства* МК 43б, *ѡ нѣмѣ* МК 156а тощо; *вѣ животѣ* *тѡи* ДЄУ 62а, *ни вѣ чѣмѣ* ДК 137а;

- написання букви *о* замість *ѣ*: *дрѣжащомѣ* СМ 94а, *нищомѣ* ДЄУ 61б, *на чѣмѣ* ДК 137а тощо;

- змішування літер и та ы: *избиваю^т* ШЄ 193а, *шмивше* НА, *вторин* дав. мн. ДК 13а тощо; *рызы* НА, *вынѣ* 'вино' дав. од. НА, *врыдокъ* МК 155б тощо;

- чергування букв оу та в: *оукжсит* ДЄУ 57а, *оузываю* МК 44а, *оу гробѣ* ДК 141а тощо; *ко вункомъ* ДЄУ 60а, *въспросимо в него* МК 38а, *не впиваетеса* МК 42а тощо.

Грамотичні українізми теж виявлено в досліджених текстах:

- форми особових і зворотних займенників: *тобѣ* ЛМ 61б, *въ собѣ* МК 155б, *къ събѣ* ДК 14б тощо;

- дієслівні форми 1 ос. мн. на -мы, -ли й -мо: *вѣмы* ПК 86б, *имамы* МК 38а, *покаимыса* МК 157а тощо; *если* ДЄУ 63а, ДК 138а; *възыграемо* ЛМ 60б, *имамо* МК 157а, *вждомо* ДК 138а тощо;

- відбиття злиття давньоруських префіксів съ- та из-: *незозданыѡ* ЛМ 70б, *здале^у* ДЄУ 61б;

- уживання місцевого відмінка після прийменника по-: *по вѣх^х градѣх^х* НА, *по въсѣх^х градох^х* ША 239а.

Скотарське учительне євангеліє (СУЄ) є видатною пам'яткою простої мови кінця XVI-го століття. За класифікацією учительних євангелій т. зв. нового типу, запропонованою Галиною Чубою [8], СУЄ належить до творів перемишльської групи. У тексті зафіксовано низку україномовних рис:

- на місці етимологічних о та е в новому закритому складі читаються різні літери: *тылѡ* 5б, *келѡ* 29а, *покоуи* 63а; *вѣсѣла* 15а, *идна^у* 211а тощо;

- замість ѣ часто пишуться літери и та ѿ: *ѿсти* 23а, *ѿхати* 53а, *квитѣ* 166а тощо;

- літери и та ы змішуються: *постытеса* 21б, *привабыл* 30б, *тисаща* 125б тощо;

- колишній початковий і на письмі часто не передається: *маемо* 2б, *мѣти* 2б, *гры знах.мн.* 168а тощо;

- букви оу та в чергуються: *оу словѣ* 2б, *оудовици* 68а, *оуѣк* знах. мн. ч. р. 78а; *навчатиса* 3а, *втаено* 19а, *вмѣли* 59а тощо;

- на місці праслов'янських звукосполучень **trьt*, **tlьt*, **trьt*, **tlьt* трапляються написання *ры*, *лы*: *крывавогo* 120б, *трывала* 155а, *дрыжкачи* 174б тощо;
- за винятком певних граматичних категорій, на місці зредукованих перед *j* виступають переважно літери *ы*, *и* та *ї*: *шїи* 10а, *оўмыи* 22а, *пїи* 182б тощо;
- після споконвічно м'яких приголосних замість *є* пишеться *о*: *чогo* 7б, *пришoл* 10б, *жoнoу* 73б тощо;
- наявні такі форми, як *oгeнь* 21б, *выткжд* 40а, *кoтpыи* 52а, *киpниця* 78б, *кoўpакль* 110б, *ик гpокoу* 160а та інші;
- іменники ч. р. часто закінчуються на *-ови*, *-єви*: *нapoдoви* 11а, *oўчитeлeви* 144а, *oгнeви* 183а тощо;
- у слів ч. р. та с. р. в місц. од. нерідко зафіксовано флексію *-oу* (також *-ү*, *-ø*, *-ж*, *-ю*): в *гp'єхoу* 40б, *кeлихж* 45б, *oу пoкoю* 171б тощо;
- іменники с. р. на *-*ьje* у наз. од. і знах. од. часто спостерігаються із закінченням *-а* (але завжди тільки без подвоєння попередньої літери): *слoуxанa* 3а, *сп'єванa* 7б, *написанa* 27а тощо;
- широко уживається кличний відмінок: *слoугo* 35б, *кpатїє* 65б, *д'євицє* 174б тощо;
- багаторазово читаються займенникові форми: *тoг'є* 15а, *сoв'є* 164б; *нии* 104а, *ниии* 147а; *нaд кии* 46б; *тыи* 2б, *тыии* 172а, *тых* 7а; числівникові: *двoх* 11б, *двoи* 101а, *двoмa* 35б та інші;
- у 2 ос. та 3 ос. од. в теперішньому часі часто використано стягнені дієслівні форми: *мєшкaш* 33б, *звирaш* 104б, *вывaт* 186б тощо;
- також у теперішньому часі слова можуть закінчуватися на *-є*, *-є* (3 ос. од.) та *-ю*, *-мы* (1 ос. мн.): *мoжє* 2б, *дaє бa*, *пopжaв'є* 13б; *пытaємы* 19а, *идємo* 43а, *пoмрємo* 47б тощо;
- у минулому часі спостерігаємо конструкції типу *кoлихмы...* *вид'єли* 17а, *нигдыхмo нє видaли* 30а;

- давноминутий час бере участь у творенні форм умовного способу: *абыл сѧ веселил был* 10б, *вы... был... наоучил* 32а, *абы... были оуздоровили* 125б тощо;
- форми складеного майбутнього часу творяться за допомогою дієслова (и)мати: *розозумѣти маєш* 155б, *трѣвати маєт* 31а, *имаєно...* *покладати* 75а тощо;
- наказовий спосіб спостерігається з часткою *нехай*: *нехай... споминаєт* 22б, *нехай воудєт* 26б, *нехай... вероут* 12а тощо.

Як бачимо, у текстах тих українських рукописів XVI-го століття, які тепер є на території Угорщини, відбиваються чимало фонетичних та граматичних рис староукраїнської мови. Особливо багато таких форм спостерігається в СУЄ, написаному простою мовою. У цьому кодексі трапляється низка прикладів особливостей західних українських говорів, котрі тепер характерні для двох діалектних груп: карпатської та галицько-буковинської (докладніше про мову СУЄ див. [3, с. 29–202]. На думку проф. Василя Німчука, автором пам'ятки був галичанин і вона була переписана «десь на території верхньої течії річки Ріки або території верхньої течії річки Терембі» [6, с. 10, 12]. Імовірне місце походження СУЄ є в повній гармонії з тим, що воно, разом з іншими названими вище пам'ятками, було в церковному вжитку серед русинів, які жили в північно-східній частині Угорського королівства. А русинська мова, котру її носії тепер вважають окремою східнослов'янською мовою, походить від колишніх західноукраїнських говорів.³ Чи це означає також і те, що згадані рукописи є пам'ятками не української, а русинської писемності?

Звичайно, така відповідь була б не повністю безгрунтовною. Ми все ж виходимо з того припущення, що національна свідомість русинів не могла виявитися раніше XVII-го століття. Один з найвидатніших прихильників русинської мови Роберт Магочій також датує перші русинські тексти цим часом [5, с. 87]. А всі ті кодекси, про мову яких ми писали в цьому повідомленні, виникли протягом попереднього XVI-го століття.

³«Векшына дотеперішніх выскумів карпатських русиньських діалектів указує на то, же тоты діалекты генетічно выходять з виходослов'янської і конкретно з української языковой бази» (Ванько 2004: 71).

Ось чому ми вважаємо ці рукописи пам'ятками не русинської, а української мови. Але ще раз наголошуємо, відносно таких давніх часів користування будь-якою термінологією базується переважно на практичному групуванні вченим зібраної інформації, тобто термінологія буде гіпотетичною. Подібні гіпотези допомагають нам, вони є необхідними інструментами в нашій дослідницькій роботі. А власне тому, що вони грають роль інструментів, будь-яке емоційне відношення до них здавалось б нам просто зайвим марнуванням творчої енергії.⁴

Література

1. Ванько Юрай. Класифкація і головны знакы Карпатьскых Русиньскых діалектів. Русиньскый язык. // *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*. Redaktor naukowy: Paul Robert Magocsi. – Opole, 2004. – С. 67–84.
2. Зализняк Андрей. Новгородская Русь по берестяным грамотам. <http://www.polit.ru/article/2006/11/30/zalizniak> (25.09.2015).
3. Кочиш Михай. Украинские рукописи в Венгрии: Исследования по Скотарскому учительному евангелию и Сегедской минее XVI века. – Сегед, 2014.
4. Кочиш Мігай. Найхарактерніші мовні особливості українських церковних рукописів XVI ст. // *Studia Russica XXIII*. Redigunt: L. Jászay et A. Zoltán. Budapest, 2009. – С. 117–121.
5. Магочій Павел Роберт. Языковой вопрос. Русиньскый язык... – С. 85–112.
6. Німчук Василь. Передмова. Скотарське учительне євангеліє – український гоміліар 1588 року. Текст рукопису підготував і видав: Мігай Кочиш. [Bibliotheca Slavica Savariensis IV. Redigit: Károly Gadányi.]. – Сомбатгей, 1997. – С. 5–17.
7. Симић Радоје. Остојић, Бранислав: Основи фонологије српскохрватскога књижевног језика. – Никшић, 1989.
8. Чуба Галина. До історії розвитку екзегемно-гомілійних редакцій Євангелія в Україні. Мова і соціальні процеси. [Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Випуск 26]. – Львів, 1997. – С. 46–49.
9. M. Pandur Julianna. A Gyulaji Evangéliumi Töredék: XVI. századi cirill-szláv kézirat. Könyv és Könyvtár XV. – Debrecen, 1987. – С. 177–183.

⁴ У серії *Hungaro-Ruthenica*, періодиці угорських українців, яка виходить у Сегеді від 1998-го року, починаючи з першого тому публікуються статті й прихильників русинської мови, а також і тих, хто її існування не сприймає.

10. Udvari István: Ruszinok a XVIII. században: Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. [Vasvári Pál Társaság Füzetei 9.]. – Nyíregyháza, 1994.

11. Weinreich Max. YIVO and the Problems of Our Time. YIVO Bleter XXV, No. 1. – New York, 1945. – С. 3–18 (мовою їдиш).

Mihay Kochish

***The Manuscripts in Hungary as Sources
of Old Ukrainian Language Investigation***

Every ethnic group has the right to have their own language in order to answer the question whether the idiom used by them is a dialect or a separate language. Therefore, any distinction between dialects and languages made by researchers into old idioms may only be considered as hypothetical.

Old Ukrainian written sources kept in Hungary reflect a lot of phonetic and morphological features that can be found in the Southwestern dialects of modern Ukrainian, too. Still, we must also accept the opinion of researchers who regard the above mentioned facts as phenomena characteristic of the early Rusyn language.

Keywords: *language and dialect, history of the Ukrainian language, written sources.*